

שימוש בכלי נגינה בבית הכנסת ובשעת התפילה

הקדמה

תופעת השימוש בכלי נגינה בבית הכנסת בכלל ובשעת התפילה בפרט, היא תופעה הצוברת תאוצה בקהילות שונות ומוסדות תורניים ברחבי הארץ. תופעה זו אינה חדשה, ראשיתה בשימוש בכלי נגינה במקדש, ואחריתה במאות השנים האחרונות ועד לימינו. במאות ה-18-19 עמדה תופעה זו-במוקד המאבק הדתי שבין העולם הרבני שהתנגד לה נמרצות, לבין התנועה הרפורמית שעודדה אותה. מאבק זה קיבל את ביטויו באופן נרחב בספרות ההלכה והפסיקה. במקומותינו לעומת זאת תופעה זו עיקרה השאיפה הכנה להתעלות רוחנית באמצעות הניגון. מאמר זה ידון בשיקולים ההלכתיים המתייחסים לשימוש זה בהקשר ההלכתי של האיסור וההיתר, ובהקשר הרחב של שאלת אופיים הרוחני של בית הכנסת בכלל והתפילה בפרט. כן כולל דיון זה אף עיסוק בפן של 'הלכות ציבור', העומד אף הוא ברקע הנושא הנדון.

שיקולים הלכתיים לאסור את השימוש בכלי נגינה

א. מדין 'חוקות הגויים'

מקור דין 'חוקות הגויים' בדברי הספרא (אחרי מות, ט', ט):

ובחוקותיהם לא תלכו-שלא תלכו בנימוסות שלהן בדברים החקוקין להם, כגון: תיטריות וקרקסאות והאסטירות.

הראשונים מדגישים שני טעמים לאיסור זה. האחד, הצורך להתרחק מעבודה זרה, עובדיה ומאפייניה. כן כותב הרמב"ם בספר המצוות (לאוין, ל'), וכן בספר החינוך (מצוה רס"ב), לשונו: "כי הענין מפני שהם סרים מאחרי השם ועובדין עבודה זרה". השני, הצורך בהבדלת ישראל מן העמים והדגשת ייחודם. כן כותב הסמ"ג (לאוין, נ):

הכל בעניין אחד הוא מזהיר, שיהא ישראל מובדלין מן הגוים במלבוש במנהג בדבור, וכן הוא אומר ואבדיל אתכם מן העמים.

לאור זאת מדגיש המאירי בחידושי 'בית הבחירה' לסוטה (מט, ב):

כל שהוא מחקות הגוים אפילו לא היה ענין עבודה זרה תלוי בו, ומנהג ישראל באותו ענין על דרך אחרת, אין ראוי להניח מנהגות ישראל במנהגותיהם.

הרי כי איסור זה שבמקורו הוא התרחקות מנהג עבודה זרה, כולל אף התרחקות מנהג גויי תרבותי, גם אם אין הוא קשור ישירות לעבודה זרה.

להלכה נותן הרמב"ם דגש לשני הטעמים. מחד גיסא מביא דין זה בהלכות עבודה זרה, ומאידך גיסא תורף דבריו עוסק בעניין ההבדלה בין ישראל לעמים. לשונו (עבודה זרה י"א, א):

אין הולכין בחקות העובדי כוכבים ולא מדמין להן... הכל בענין אחד הוא מזהיר שלא ידמה להן. אלא יהיה הישראל מובדל מהן וידוע במלבושו ובשאר מעשיו, כמו שהוא מובדל מהן במדעו ובדעותיו.

בלשון דומה פוסקים להלכה הטור והשולחן-ערוך (י"ד קע"ח, א).

לאור העובדה, כי איסור זה כולל מנהגים גויים-תרבותיים לא רק ענייני עבודה זרה, כתב מהר"ק המצוטט בבית יוסף (י"ד קע"ח, א) ונפסק ברמ"א, כי שני סוגים כלולים במנהגים אלו:

האחד הוא הדבר אשר אין טעמו נגלה... דכיון שהוא עושה דבר משונה אשר אין בו טעם נגלה אלא שהם נוהגין כן, אז נראה ודאי כנמשך אחריהם ומודה להם. השני אשר יש לאסור משום חוקות הגוים לפי הנראה לע"ד, הוא הדבר אשר שייך בו פריצת דרך הצניעות והענוה ונהגו בו הגוים גם זה אסור.

דבר חריג בלא טעם או דבר פריצות ושחץ, יוגדר 'חוקות הגויים'. תנאי נוסף לחלות האיסור המובא בב"ח (אות ז) ובעקבותיו בפוסקים רבים הוא שאין האסור חל אלא כאשר מתכוון להדמות לגויים, אבל היכן שאין מתכוון אינו חל. אמנם חשוב לציין, כי הגדרות אלו והיתריהן נכונים כל עוד אין משולב נושא העבודה זרה בנוהג הנדון, אחרת ודאי יחשב אותו נוהג 'חוקות הגויים'.

יש לדון האם שימוש בכלי ניגנה בבית כנסת ובתפילה-נכנס תחת הגדרת 'חוקות הגויים'. דיון הלכתי ספציפי קיים ביחס לשימוש בעוגב המכונה בפוסקים: 'הארגעל', הנפוץ בשימוש בעיקר בכנסיות. בזה דעת הפוסקים ברורה, כי שימוש בכלי זה אסור מדין 'חוקות הגויים'.¹ לכאורה יש מקום לומר כי כן יהיה הדין גם ביחס לשימוש בשאר כלים אף אם אין נפוץ השימוש בהם בפועל

1. 'מנחת קנאות' למהר"ץ חיות (ה', ע"ב), שו"ת 'חתם סופר' (ח"ו ליקוטים, סימן פט), ספר 'מלחמות ה'" לרבי אברהם זוטרא (חלק ראשון, עמוד 108), פירוש התורה לרש"י היר"ש (ויקרא י"ח, ג), שו"ת 'אורח משפט' (ל"ו), שו"ת 'בית מרדכי' (ח"א, מ"ה), שו"ת 'שרידי אש' (ח"ב, ל"ט; ח"א ט"ז; ח"א, י"ד), שו"ת 'מנחת יצחק' (ח"ה, צ"ז), שו"ת 'שבט הלוי' (ח"א, כ"ו). בשו"ת 'בצל החכמה' (ח"ב, פ"ה) מעיד על גזירת רבני הונגריה לאסור את הכניסה לבית כנסת שיש בו עוגב, וכלשונו: "הלא ידוע ומפורסם, כי בעת התיסדות האורתודוקסים במדינת הונגריה, גזרו רבותינו גאוני עולם קדושי עליון ז"ע, ואסרו אפילו הכניסה לבתי כנסת שיש בהם עוגב. כי רוח ה' נוסטה בהם וצפו מראש, את כל התוצאות החמורות והאימות שהתחוללו עקב פרצה ההיא". אכן בשו"ת 'שרידי אש' (ח"א, י"ג) דוחה קיומה של גזירה זו או חרם מעין אלו בכותבו: "ואני חקרתי ודרשתי, ולא מצאתי חרם זה בשום ספר".

בבתי תפילת גויים - עצם השימוש בכלי נגינה בבית התפילה כבר יגדיר את הדבר 'חוקות הגויים'. במציאות זו לכאורה לפנינו דין 'חוקות הגויים' בפן הקלאסי של מושג זה, שהרי יש בה פן של עבודה זרה בהנחה שכנסיות בהן רווח שימוש זה עונות להגדרת בתי תפילת עבודה זרה, ופן של הדבקות במנהגי גויים ההפוכה מההבדלה הנדרשת.²

דיון דומה קיים ביחס לשימוש בניגונים הרווחים בבתי תפילת גויים. בשו"ת הב"ח (סימן קכ"ז) פסק שהשימוש בניגונים אלו אסור מדין 'חוקות הגויים', אך הגביל איסור זה בכותבו:

נראה שאין אוסר אלא דווקא באותן ניגונים שהם מיוחדים להעכו"ם מאחר שהוא חוק לע"ז... אבל אם אינם מיוחדים נראה דאין בזה איסור, דבהא ודאי איכא למימר דלא מינייהו גמרינן.

ניגוני סתם גם אם מקורם מהגויים אינם אסורים, רק ניגונים המשמשים בפועל בבתי עבודה זרה. לעומתם כתב הר"מ חזן, רבה של רומא ואיי קורפו, בשו"ת 'כרך של רומי' (א', ה), שכל דבר שיש בו הגיון והוא נפוץ ומקובל, אף אם הוא נוהג של עבודה-זרה, אין בו חשש 'חוקות הגויים'. לכן פסק להקל בניגונים האמורים, ויתרה מכך אף משבח את השימוש בהם. לשונו:

שכל דבר שיש לו טעם נכון, משום הנאה או כבוד או הטבע מחייבו לפי מנהגי המדינות ושנויי הארצות, אפ"ל אותו דבר נתייחד לעבודת איזה כנסיות מאיזה אומה שתהיה, מלבד שהדבר ההוא מותר לישראל וליכא משום ל"ת בחוקות הגויים, אלא אדרבה מצווה לילך בדרכיהם ולהדר בתי כנסיות שלנו בכל מיני הדור וכבוד השוה לכל נפש אדם.

מחלוקת זו יכולה להשליך על דיונינו. לדעת הב"ח השימוש בכלי נגינה יהיה אסור מדין 'חוקות הגויים', ולדעת הר"מ חזן כיוון ששימוש זה יש בו טעם והוא מקובל - אין בו משום דין זה. במחלוקת זו הדעה הרווחת בפוסקים היא דעת הב"ח,³ ואם כן יש מקום לומר שאף בדיונינו השימוש בכלי נגינה יהיה אסור מדין 'חוקות הגויים', לפחות ביחס לכלים המשמשים בפועל בבתי עבודה זרה וכהגבלת הב"ח. אכן פוסקים רבים רואים בשימוש זה מציאות מובהקת של דין 'חוקות הגויים'. בשו"ת חת"ס (ח"ו ליקוטים, פ"ו) כתב לאסור מדין זה, וכן דעת מהר"ם בענט בספר 'אלה דברי הברית' (עמוד יט),⁴ ודעת שו"ת 'מחולת המחנים' (א'), כן כתב בשו"ת 'בית מרדכי' לרבי מרדכי פוגלמן (ח"א, מ"ה):

2. בהגדרת הנצרות כעבודה-זרה בכלל והגדרת כנסייה כבית עבודה-זרה בפרט, עיין: שו"ת 'חיים ביד' להגר"ח פאלאגי' (סימן כו), שו"ת 'מנחת אלעזר' (ח"א, סימן נג), שו"ת 'ציץ אליעזר' (ח"יד, סימן צא), שו"ת 'דבר חברון' (ח"א, סימן לד), שו"ת 'מלומדי מלחמה' (ח"א, סימן מג), שו"ת 'בני בנימין' (ח"ג, סימן לה). כן עיין במאמרו של הרב שלמה אבינר: 'יחס היהדות אל העולם הנוצרי', תחומין ח', עמ' 370-368, ובמאמרם של דרור פיקסלר וגיל נדל: 'האם הנוצרים בימינו עובדי עבודה זרה הם', תחומין כב', עמ' 78-68.

3. ראה שו"ת 'אגרות משה' (יו"ד, ח"ב, קי"א).

4. ספר זה עוסק בנושאים הלכתיים שונים, אשר עמדו בצל הוויכוח שבין העולם הרבני והתנועה הרפורמית. כותר המשנה הוא: "להפך דת חדשה אשר בודו מליבם איזה יחידים הדייטים שאינם בני תורה, ליסד מנהגים

כי אמנם במקדש כשהיה קיים ניגנו בו הלויים בכל סוגי כלי זמר, אבל מכיוון שאחרי חורבן המקדש הכניסו הנכרים למקומות הפולחן שלהם את העוגב ושאר כלי שירה, הרי השימוש בעוגב ויתר כלי נגינה בבית הכנסת... הוא חיקוי לדרכי פולחן הנכרים ועוברים על זה על לאו של 'ובחוקותיהם לא תלכו'.

דברים דומים כתב בשו"ת 'שבט הלוי' (ה"א, כ"ו): "וכבר ידוע כי כל אלה הדברים ככלי שיר ארגעל וכיו"ב, הם פרי התדמות לעובדי ע"ז ממש". לדעות אלו, אין הדגש על כלים המשמשים בפועל בבתי עבודה זרה וכדברי הב"ח הנ"ל, אלא האיסור הוא בעצם השימוש בכלי נגינה, שהוא 'חוקות הגויים'. אכן בשו"ת 'אגרות משה' (או"ח ח"ב, ל') נקט בשיטת הב"ח לאסור רק בכלי נגינה הנמצאים בפועל בשימוש בבתי עבודה זרה.⁵ לשונו: "ואם הוא כלי זמר שמשמשין בבתי תיפלה, אסור גם משום חק עכו"ם", וכן חזר וכתב בחלק יו"ד (ח"ב, סימן קיא).

ב. מדין 'זכר לחורבן'

מקורות שונים בחז"ל מדגישים את החיוב למעט בשמחה אחר חורבן הבית, בין השאר ע"י איסור זמרה ונגינה בכלי שיר. מקור האיסור במשנה בסוטה (ט', יא):

משבטלה סנהדרין-בטל השיר מבית המשתאות, שנאמר: בשיר לא ישתו יין וגו'.

כן מופיע איסור זה בסוגיית הגמרא שם (מה, א), ובמסכת גיטין (ז, א), וכן בירושלמי מסכת מגילה (פ"ג, ב). כן נפסק ברמב"ם (תעניות, ה', יד), ובשולחן-ערוך (או"ח תק"ס, ג):

וכן גזרו שלא לנגן בכלי שיר וכל מיני זמר וכל משמיעי קול של שיר לשמח בהם... ואסור לשומעם מפני החורבן.

הרמב"ם והשולחן-ערוך נוקטים במילים: "וכל משמיעי קול של שיר", מהם משמע כי נאסרו כל כלי השיר באופן גורף, אותם שהיו בשעת הגזירה ואותם שלא.⁶

איסור זה הינו רחב, ורבו בו הדיונים ההלכתיים אשר אינם קשורים לנושא מאמר זה. יתרה מכך, יש הגורסים כי הרלוונטיות של איסור זה לימינו פחתה, ודאי בהקשר של שירה וניגון. למרות זאת, פוסקים רבים רואים באיסור זה מקור ספציפי לאיסור השימוש בכלי נגינה בבית הכנסת ובתפילה.

שלא כדת משה וישראל". כתיבתו בשנת תקע"ט (1819), היא פרי יוזמת בית הדין בעיר המבורג שבגרמניה, ובו שלל מכתבי גדולי הדור בנושא האמור. אחד מהנושאים הנדונים כהגדרת כותר המשנה: "אסור לנגן בבה"כ בשום כלי שיר בשבת ובי"ט אפי' ע"י אינו יהודי", כולל בתוכו אף דיון רחב בנושא הנדון במאמר.

5. אף ביחס למחלוקת הנ"ל בניגוני גויים, פסק בחלק יו"ד (ח"ב, נ"ו) כדעת הב"ח: "ואם הוא מכיר שלא הייתה כוונת מחבר הניגון לזמר לעבודתם אלא לזמר בעלמא להנאת זמרה, אף שמחבר הזמר הוא נוצרי ועכו"ם אין בזה איסור, אבל סתמא יש להחזיק שהוא לעבודתם ואסור". לעומתו בספר המנהגים 'יוסף אומץ' (אות תרב) בן דורו הצעיר של הב"ח, פסק ביחס לשירי שבת המושרים במנגינות של נכרים, לאסור ללא כל חילוק.

6. עיין בשו"ת 'שבט הלוי' (ח"ב, נ"ד) שכתב: "אלא דהרמב"ם סגר עלינו את השער, ואסור כל משמיע קול שיר שבעולם אפילו אינו כלי שיר מיוחד לכך, ואעפ"י דכלי הנ"ל לא הי' בימיהם, אבל נכנס לפי דעתו בגדר 'כל משמיע קול של שיר'.

לדעה זו, דווקא ביחס לבית כנסת שהוא יד ושם לבית המקדש וכינויו 'מקדש מעט', האיסור הנדון רלוונטי תמיד. המהר"ץ חיות בספרו 'מנחת קנאות' (דף ה, ב) כותב טעם זה:

אבל כלי שיר במקדש הנה עיקר שירה בקול ע"ש, וכ"ש בכלי שיר בבית הכנסת לא די שלא נצטוינו על מצוה זו בשום מקום, נהפוך הוא חוששני אפילו בניגון בכלי שיר בחול לחטאת... זמרא אסור אצלנו, דכתיב: אל תשמח ישראל אל גלי בעמים, וא"כ אף בחול אסור.

עיקר שירה במקדש הייתה בפה, והשימוש בכלי נגינה היה רק לשמחה יתירה. בעקבות החורבן, הותרה בבית הכנסת 'מקדש מעט' השירה בפה כעיקר המצווה, ולא השימוש בכלי שיר שהוא לשמחה יתירה. עיקרון זה מופיע אף בדברי החת"ס בשו"ת (ה"ו ליקוטים, פ"ו; פ"ט). כן בספר 'שדי חמד' (ה"ה, מערכת בית הכנסת, ב', עמודים 228-229) כותב: "אבל במקדש מעט אין נכון להראות שמחה לפניו כעין שמחת ציון, כי אין שמחה לפניו ית"ש עד אשר יושב בשמים ישחק".⁷ בשו"ת 'משפטי עוזיאל' (ה"ח א"ח, י"ח) מוסיף מימד נוסף:

מכאן למדנו שיש איסור בדבר להכניס כלי זמר ולזמר במקדש מעט שהוא בית הכנסת, הואיל וזמרה בכלי שיר היא מעבודות שבמקדש ואינם מתקיימות בחרבנו, אלא בדבר שפתיים.

הרי שהשימוש בכלי נגינה הוא עבודה מיוחדת למקדש, ולכן נאסר מחוצה לו או בחורבנו. לדעות אלו כאמור לעיל האיסור מתייחס לכלל כלי הנגינה ואינו מצומצם בהכרח לכלי נגינה ספציפיים. ראוי לציין כי איסור זה הותר לדעת רוב הפוסקים לצורך מצווה.⁸ אכן דעת הפוסקים הנ"ל, כי השימוש בכלי נגינה איננו בגדר צורך מצווה, או שמא בגלל היות בית הכנסת זיכרון למקדש, לגביו לא הותר איסור זה אפילו לצורך מצווה.

ג. מדין 'קלות ראש'

האווירה הנדרשת בבית כנסת בכלל ובשעת התפילה בפרט מקבלת את ביטוייה במקורות רבים בחז"ל. האווירה הנדרשת מאופיינת ע"י המונח 'כובד ראש', ונשללת ע"י המונח 'קלות ראש'. התוספתא במגילה (ב', יח) מגדירה את אווירת בית הכנסת:

7. כן כתבו עוד: שו"ת 'לב חיים' למהר"ח פלאגי (ח"ב, ט'), שו"ת 'מחולת המחנים' (א'), שו"ת 'זקן אהרן' (ה"א, ו'), 'כף החיים' (או"ח ח"ב, קנ"א, יט), שו"ת 'מנחת יצחק' (ח"ה, ז'). בשו"ת 'אגרות משה' (או"ח ח"א, קס"ו, וכן ח"ב, ל') כתב לדעה זו, שיש לאסור שימוש בכלי נגינה בבית הכנסת אף במסיבות שעיקרם איסוף צדקה.
8. מקור היתר זה בתשובות הגאונים (הרכבי, סימן ט), ובתוספות בסוגיה הנ"ל בגיטין (ד"ה 'זמרא') לשונם: "ושיר של מצוה שרי, כגון בשעת חופה שעושין לשמח חתן וכלה". כן פסק בשולחן-ערוך (או"ח, תקס, ג) וברמ"א שם. כן כתבו: הגהות מהריק"ש, ב"ח (אות ז), המהר"ל מפראג בספרו 'נצח ישראל' (פרק כג), השל"ה (תענית פרק נר מצוה, דף מד, אות יד), היעב"ץ בסידור 'בית יעקב' (עמוד 313, אות ת, יב), 'חיי אדם' (כלל קלז, ג), 'כף החיים' (אות לד). אכן למרות היתר זה הטילו כמה מהאחרונים מגבלה מסוימת על ההיתר, למשל דברי המ"א (ס"ק יא): "ומ"מ אין לשמוח ביותר", וכן כתב 'הפרי מגדים' ('אשל אברהם', אות יא).

בתי כנסיות אין נוהגין בהן קלות ראש, לא יכנס בהן בחמה מפני החמה ובצנה מפני הצנה ובגשמים מפני הגשמים, ואין אוכלין בהן, ואין שותין בהן, ואין ישנין בהן, ואין מטיילין בהן, ואין ניאותין בהן.

המשנה בברכות (ה', א), מגדירה באופן פרטני את אוירת התפילה: "אין עומדין להתפלל אלא מתוך כובד ראש". ולעומתה האווירה הנשללת, בתוספתא שם (ג', כא): "אין עומדין להתפלל לא מתוך שיחה ולא מתוך השחוק ולא מתוך קלות ראש, אלא מתוך דברים של חכמה". תוספתא זו מצוטטת בשינויי נוסח בסוגיית הגמרא (לא, א), ושם נוסח הסיפא של התוספתא הוא: "אלא מתוך שמחה של מצוה". דברים אלו מלמדים, כי אין מדובר בדרישה לאווירת נכאים בבית הכנסת ובתפילה, אלא באווירת שמחה והתרוממות רוח אשר אינה מגעת לכדי אווירה של 'קלות ראש'⁹.

נושא השמירה על האווירה הראויה לבית הכנסת, נגזר אף הוא מהזיקה שבין בית הכנסת ובית המקדש, שכן כתב הסמ"ק (מצווה ו'): "**לירא מקדש דכתיב: ומקדשי תיראו. ובזמן הזה בית הכנסת מקדש מעט**". מצוות 'מורא מקדש' היא היסוד לחיוב השמירה על האווירה הראויה לבית הכנסת. לאור זאת, ייתכן כי לפנינו חיוב דאורייתא, כן כתב בספר 'קרית ספר' על הרמב"ם (תפילה ונשיאת כפים, י"א):

ואפשר דקדושת בית הכנסת מדאורייתא, דאף על פי דבבית המקדש משתעי קרא, הא רבי מקדשכם בתי כנסיות ומדרשות.

עד היכן מגעת חומרת עניין זה ניתן לראות מעדותו המאלפת של בעל הסמ"ק הנ"ל (מצווה י"א):

ומצינו במדרש ובתלמודים גם ספרו לנו אבותינו וראינו בעינינו, כי כמה בתי כנסיות אשר הפכו להיות בתי עובדי אלילים, על שהיו נוהגין בהם קלות ראש.

נושא זה מקבל את ביטויו בהלכה בדברי הרמב"ם הלכות תפילה ונשיאת כפים (ד', יח; י"א, ה-ו), וכן נפסק בטור ובשולחן-ערוך (או"ח קנ"א, א):

בתי כנסיות ובתי מדרשות אין נוהגין בהם קלות ראש, כגון: שחוק והתול ושיחה בטילה. ואין אוכלים ושותים בהם ולא מתקשטין בהם ולא מטיילין בהם, ולא נכנסים בהם בחמה מפני החמה ובגשמים מפני הגשמים... ואין מחשבים בהם חשבונות... ואין מספידים בהם.

לאור משמעותיות האווירה הנדרשת בבית הכנסת ובתפילה, יש לדון האם שימוש בכלי נגינה תואם את האווירה הנדרשת או שמא אינו תואם ונכנס הוא תחת הגדרת 'קלות ראש' ויהיה אסור. השימוש הנדון בימינו מטרותו לייצור אווירה של קדושה והתרוממות בבית הכנסת, א"כ לכאורה אינו בגדר 'קלות ראש'. אמנם לעיתים שימוש זה ראשיתו אווירה של קדושה, ואחריתו אווירת

9. בהגדרת 'קלות ראש' כתב רש"י בסוגיה בברכות: "מתוך זכות לב ועתק". עוד בגדרי 'קלות ראש' עיין: תשובות הגאונים-שערי תשובה (סימן כח), 'הרוקח' הלכות תשובה (סימן כו), 'כד הקמח' לרבנו בחיי (ערך 'בית הכנסת'), 'כלבו' (סימן יא). בהקשר למושג זה ראוי לציין לדברי התנחומא (וירא, סימן ט): "מעשה באדם אחד שעמד לקרות בתורה וסמך עצמו לכותל, והחזירו ר' שמואל בר נחמני אמר שלא ינהוג קלות ראש".

'קלות ראש'. יתרה מכך, ייתכן כי היתר גורף לשימוש בכלי נגינה, יביא בכנפיו אף שימושים שעיקרם 'קלות ראש'.

בספר חסידים (סימן י"ח) רואה בשימוש בכלי נגינה, אמצעי להשגת האווירה הרצויה בתפילה. לשונו:

שורש התפלה-שמחת לב בהקב"ה שנאמר: התהללו בשם קדשו ישמח לב מבקשי ה'. ולפיכך היה דוד מלך ישראל מגן בכנור על כל תפלותיו וזמירותיו, כדי למלאות לבבו שמחה באהבתו של הקדוש ברוך הוא.

אמנם מדברי פוסקים שונים ניכר, כי בשימוש בכלי נגינה יש חשש סביר לאווירת 'קלות ראש', הגובר על השאיפה ליצירת אווירה של קדושה בבית הכנסת בעזרת שימוש זה. בספר 'שדי המד' (ח"ז, מערכת חתן וכלה, א', עמוד 8) כותב:

ועכ"פ התפילה בבית הכנסת בכלי זמר, הוא איסור מצד עצמו ודרך גאות כפורק עול מורא גבוה, מה שצריך להיות ההיפך בהכנעה וכובד ראש.

כן כתב בשו"ת 'לב חיים' למהר"ח פלאגי (ח"ב, ט'). בשו"ת משפטי עוזיאל (ח"ה או"ח, י"ח) כותב:

מכלל הדברים למדנו, שאין להתיר לשיר בכלי זמרה בבית הכנסת בשעת התפלה, כי התפילות צריכות להיאמר בגילה שיש בה רעדה, ולא בשמחה של כלי זמר.

ראוי לציין לדבריו המחודשים של רבי יעקב מליסא בעל 'הנתיבות', המובאים בספר 'אלה דברי הברית' (עמודים עה-עט), המחדש כי מטרתה העיקרית של התפילה היא כפרת עוונות. א"כ לאור מטרה זו, כל שימוש בכלי נגינה נכנס תמיד תחת הגדרת 'קלות ראש', שהרי לא שייך לנגן ולשמח בבואנו לכפר על עוונותינו. לשונו:

אדרבה הלא מבואר ונגלה הוא, שעיקר תפלתנו ובקשתינו הוא על כפרת חטא... מיום שחרב בית המקדש ובטל רוח הקודש ופסקה הנבואה אין בידינו במה להתכפר, ולא נשאר רק שיח שפתותינו להתוודות מאשר אנחנו חוטאים על הנפש, כי אדם אין צדיק כו', ואיך נבוא לפניו בשיר וכלי זמר?

הרי כי לדעת פוסקים אלו, השימוש בכלי נגינה הוא בגדר 'קלות ראש', גם אם כוונת המנגן היא לשם שמיים וליצירת אווירה של קדושה.

ד. מדין השפעה רוחנית שלילית והפרעה לתפילה

השיר והניגון נתפסים בעיני רבים כאמצעי מובהק להתרוממות רוחנית. אמנם ניתן להציג לא מעט מקורות מהם ניכר כי לעיתים אמצעי זה מהווה דווקא גורם בעל פוטנציאל רוחני שלילי. דוגמא לכך דברי הרמב"ם בשו"ת (סימן רכד), המציין את החשש מהשפעה שלילית של השיר והניגון:

שעצם הזמר והניגונים כולם אסורים אפילו אין אומרים עליהם מלים כלל... וטעם זה הדבר ברור מאד, לפי שכוח תאוה זה צריך לכובשו ולמונעו ולמשוך ברסנו, ולא שיפעל ויחיה מתו... ולא שנעורר הכחות המונעים מן כל טוב, ולא שנפקיר עצמנו בהוללות ושחוק.

דברים דומים כתב בספר 'מורה נבוכים' (ח"ג, ח). המהר"ל בספרו: 'נצח ישראל' (פרק נג) מוסיף פן רוחני נוסף, המטיל צל על השימוש בזמר וניגון בענייני קודש. לשונו:

זה מפני כי השיר הוא מיוחס למדת הדין, שהרי הלויים היו משוררים דוקא ודבר זה ידוע למשכילים. וכאשר משורר ואין ראוי לו השירה, פוגע בו מדת הדין.

ראוי לציין לדברי ספר המנהגים 'נוהג כצאן יוסף' (עמוד פ, ערך 'זמר', א), שכתב כי באשכנז נהגו לכנות את המנגנים בכלי זמר 'ליצנים', ואף אסרו לבני עשירים שאינם זקוקים לכך לפרנסתם ללמוד גנינה שהיא ליצנות. לאור הפוטנציאל הרוחני השלילי הגלום בזמר ובניגון, כתב בשו"ת 'יהודה יעלה' למהר"י אסאד (ה"א אר"ח, נ"ט) בשם רבו מהר"מ בענט:

אבל לנגן בשעת התפלה או בשעת השיר מאי מצוה איכא בדבר, דאין להתערב שמחת זר ממעשהו, בשמחת הנפש אשר בשעת אמירת השיר והשבח עוז ותעצומות לאלקינו.

הרי כי הניגון מוגדר 'שמחת זר', ואינו ראוי להיות חלק מהחוויה הרוחנית המבוקשת בשעת התפילה.¹⁰ דברים דומים בייחס לניגון בבית הכנסת, כתב בשו"ת 'בצל החכמה' (ח"ב, פ"ה):

לא ידענא היתר לקבוע כלי שיר בביהכנ"ס בשביל שמחת חתן או שאר כל שמחות של מצוה, כי ביהכנ"ס בית ה' הוא מיוחד לתורה לתפלה לשבח והודיה, ולהשתפכות הנפש לפני אדון כל ית"ש, ואין להשתמש בו לצורך דברים אחרים.

השימוש בכלי גנינה נחשב 'דברים אחרים', ביחס לאווירה הרצויה בבית הכנסת.

בשולי הטעם המוזכר, מובא בפוסקים טעם נוסף לאסור את השימוש בכלי גנינה, והוא: ההפרעה הטכנית הנגרמת ע"י שימוש זה למהלך התפילה, למשל פגיעה בכוונת המתפללים. בסופו של דבר אף טעם זה עניינו פגיעה בחוויה הרוחנית הרצויה בבית הכנסת. בספר 'אלה דברי הברית' (עמוד טו), מובא מכתבו של מהר"ם בענט הכותב:

ואדרבה מבלבל הוא הכוונה, ובמקום אשר יבין כי יתהלל המתהלל השכל וידוע את ה', יכין לבבו למשמע המנגן כי יערב לו.

דברים דומים מובאים במכתבו של רבי משה טוביה אב"ד האנויא, המצוטטים אף הם בספר הנ"ל (עמוד עו): "ופשיטא שתתבטל הכוונה, כי יטה אוזן לשמוע קול משוררי בשיר". לאור הדברים הנ"ל,

10. בספר 'מלחמות ה'" לרבי אברהם זוטרא (חלק ראשון, עמוד 111) מציין, כי השימוש בכלי גנינה בבית הכנסת, טומן בחובו אף בעיה של פריצות בעירוב שירת גברים ונשים. לשונו: "כי מצוה איננו לזמר ולנגן בכלי שיר בבית הכנסת, אפילו איטורא אית ביה אם גם נשים משוררות, כי קיימא לן קול באשה ערוה".

יש מקום לראות בשימוש בכלי נגינה גורם מעכב רוחני וטכני לאווירה הרצויה בבית הכנסת ובשעת התפילה.

שיקולים הלכתיים להיתר השימוש בכלי נגינה

א. צורך מצווה

השימוש בכלי נגינה במציאות הרווחת בימינו הוא לשם העצמת החוויה הרוחנית וחיזוק אוירת הקדושה בבית הכנסת בכלל ובתפילה בפרט. לאור זאת יש מקום להגדיר שימוש זה מבחינה הלכתית: 'צורך מצווה'. לאור הגדרה זו, ניתן למצוא במכלול השיקולים שהוזכרו לעיל לאיסור, פנים להתיר שימוש זה.

בדין 'חוקות הגויים' הוזכרו לעיל דברי המהרי"ק הנפסקים ברמ"א (קע"ח, א), כי דין זה חל רק בדבר שאין בו טעם, או שהוא דרך פריצות ושחף. לאור הגדרת השימוש הנדון 'צורך מצווה', ודאי שאין הוא עונה לשני התנאים המוזכרים, שהרי יש בו טעם וודאי שאין בו דרך פריצות ושחף. יתרה מכך, לעיל הוזכרה שיטת הב"ח (אות ז) כי האסור חל רק כאשר יש כוונה להדמות לגויים, וא"כ בשימוש זה ודאי שאין כוונה כזו ויש מקום להתירו. אמנם היתרים אלו יש לסייגם במידה ויוגדר השימוש בכלי נגינה בבית כנסת כמאפיין של עבודה זרה כמבואר לעיל, שהלא אז הוא ודאי 'חוקות הגויים' ואין כל היתר לשימוש זה.

בדין 'זכר לחורבן' צוין לעיל ובהערה 8 כי לדעת רוב הפוסקים הותרו איסורי 'זכר לחורבן' לצורך מצווה. אמנם לאור האמור שם, נראה שלא מעט פוסקים לא קבלו את הגדרת השימוש בכלי נגינה הנדון 'צורך מצווה'. ייתכן כי נגזר הדבר מהאווירה האנטי-רפורמית שהייתה סביב הדיון בסוגיה זו, וא"כ שמא במציאות בימינו שסוגיית הרפורמה דעכה ברובד מסוים, היו נוטים להחיל את הגדרת 'צורך מצווה' על השימוש האמור. יתרה מכך, הוזכר לעיל-כי קיים דיון הלכתי על הרלוונטיות של איסורי 'זכר לחורבן' בימינו, ובהקשר לכך ראוי לציין לדברי המאירי בסוגיה בגיטין: "ואין לו לדיין באלו אלא מה שענינו רואות, לפי מקומם ושעתם", א"כ בהחלט יש לפוסקים מקום להתגדר בו ולהקל בשימוש בכלי נגינה.

בדין 'קלות ראש' נתון הדבר לפרשנות הלכתית האם השימוש בכלי נגינה נכנס תחת הגדרה זו. אמנם הצגנו חבל של פוסקים הרואים בשימוש זה כחלק מהגדרה זו, אך הוזכרו גם דברי ספר חסידים (סימן י"ה) הרואה בשימוש בכלי נגינה דווקא אמצעי להשגת האווירה הרצויה בתפילה, וודאי שאינו בגדר 'קלות ראש'. יתרה מכך, אם הגדרנו שימוש זה 'צורך מצווה' ודאי שאינו בגדר 'קלות ראש', אדרבה יש בכך חיזוק לדברי הסוגיה בברכות (לא, א): "אלא מתוך שמחה של מצוה", הניגון הוא המביא לידי שמחה של מצווה.

הגדרת הניגון כבעל השפעה רוחנית שלילית יש לומר שתלויה היא בכוונת המכוון. שהרי אם מטרת הניגון לעורר את הרגש הרוחני הראוי לבית הכנסת ולתפילה, ודאי השפעתו הרוחנית על האדם חיובית. לעניין ההפרעה הטכנית שיש בשימוש בכלי נגינה למהלך התפילה, יש לומר שכיוון

שהשימוש היום ממוקד ומדוד לקטעים ספציפיים בתפילה, כדוגמת הלל בראש חודש ובחול המועד, קטעי הודאה ביום העצמאות וירושלים, ואינו בלב התפילה מראשיתה ועד אחר שמונה עשרה, אם כן שימוש כזה אינו מהווה גורם הפרעה משמעותי לתפילה אשר מצדיק התנגדות ההלכתית. יתרה מכך, הקטעים המוזכרים באופיים הם קטעים בעלי אופי של שירה, וממילא יש לומר כי השימוש בכלי נגינה מתאים ומתבקש לקטעים אלו.

ב. השימוש בכלי נגינה במקדש כראיה להיתר השימוש בבית כנסת

השימוש בכלי נגינה במקדש מצוין במספר פסוקים בתנ"ך. לדוגמא-בספר דברי הימים א (כ"ה, א):
ויבדל דויד ושירי הצבא לעבדה לבני אסף והימן וידותון הנבאים בכנרות בנבלים ובמצלתיים,
ויהי מספרם אנשי מלאכה לעבדתם.¹¹

יש מקום לומר כי הסטנדרטים הרוחניים באופן עבודת ה' שהיו נהוגים במקדש, יהיו קבילים ההלכתית אף בבית הכנסת. זאת מתוך ראיית בית הכנסת כיד ושם לבית המקדש, והרי מכונה הוא 'מקדש מעט'. אמנם עיון בפוסקים מצביע על העובדה כי סברא זו אינה קבילה בעיני רבים, היוצרים הבחנה בעניין זה בין המקדש ובית הכנסת. ניתן לציין שני טעמים מרכזיים בגינם נדחית האפשרות ליצור זיקה בין הנוהג שהיה במקדש לבין היתר הלכתי לשימוש בכלי נגינה בבית הכנסת.

הטעם העיקרי: השימוש בכלי נגינה שהיה נהוג במקדש הפכוהו עובדי עבודה זרה למנהגם, ולכן נדחה מהיתרו. דוגמא לתהליך זהה הוא בדין המצבה, שהייתה נהוגה בזמן האבות אך נאסרה לאחר שאומצה ע"י עובדי עבודה זרה, וכדברי הספרי (דברים, שופטים, קמו): "מצבה שאהובה לאבות, שנואה לבנים". טעם זה מובא בשו"ת 'מלמד להועיל' (ח"א, א"ח, סימן טז) הכותב:

אמנם כן אף אי היו משתמשין בו במקדש, לא עדיף ממצבה שהיתה אהובה בימי האבות ואחר כך נעשית שנואה, מפני שעשאוה חוק לעבודה זרה.

כן כתבו בשו"ת 'זקן אהרן' (ח"א, סימן ו), ובשו"ת 'בית מרדכי' (ח"א, סימן מה).

טעם שני: אין ללמוד מהמציאות במקדש למדינה, שהרי יש דברים שהותרו במקדש ונאסרו מחוצה לו. לדוגמא: איסור שבות בשבת שהותר במקדש ונאסר במדינה. על כן אין לדמות בין השונים. טעם זה מובא בשו"ת 'משפטי עוזיאל' (ח"ח א"ח, סימן יח), המדגיש מפורשות כי השימוש בכלי נגינה ייחודי למקדש, ונאסר מחוצה לו או בחורבנו. לשונו: "ולפיכך הרי היא ככל עבודות המיוחדות במקדש, שאסור לעשותם חוץ למקדש". מכל האמור נראה כי קשה להסתמך הלכתית על הנהוג במקדש כבסיס להיתר הלכתי של שימוש בכלי נגינה בבית הכנסת.

11. ראה עוד: מלכים א (י', יב), תהילים (מ"ג, ד; פ"א, ג), דברי הימים א (כ"ה, ו), דברי הימים ב (ה', יב; ט', יא; כ"ט, כה).

ג. מנהגי קהילות בהן השתמשו בכלי נגינה כבסיס להיתר הלכתי

בדברי הפוסקים מובאות עדויות שונות על מנהגי קהילות בהן השתמשו בכלי נגינה בבית כנסת ובתפילה. ראוי להציג שתי דוגמאות למנהגי קהילות מפורסמים, המצוינות רבות בדברי הפוסקים. **קהילת ליוורנו:** מנהג קהילה זו משמעותי ביותר, כי ניכר שמקבל הוא תמיכה הלכתית רחבה. מנהג זה מוזכר במכתב מבית דינה של עיר זו, המובא בספר 'אלה דברי הברית' (עמוד סז):

ולא התרנו רק בחול המועד וערב שבת וערב יום טוב קודם שתכנס קדושת שבת וי"ט, לצאת ידי כל הדיעות כידוע. וגם את זה לא התרנו כי אם על ידי ישראלים אנשים אשר יראת ה' בליבם, כדי לעשות נחת רוח ליוצרנו ביראה ואימה ודעת ה', לכבד את ה' כראוי לנו ולא על ידי זולתינו.

מנוסח הדברים ניכר, כי בית הדין נותן גושפנקא הלכתית לנוהג זה הבאה לידי ביטוי במילה: 'התרנו'. אמנם היתר זה מסויג, מצד הזמן בו הותר לנגן, מצד מי שהותר לו לנגן: "אנשים אשר יראת ה' בליבם", ומצד האופן בו הותר לנגן: "ביראה ואימה ודעת ה'". מנהג זה מוזכר אף בספר 'צורור המור' לרבי אברהם לוונשטאם אב"ד עמדין (עמ' א), כמנהג קהילות ליוורנו וירונא וקורפו שבאיי יוון, ומצוטט שם פסק רבני ווירונא:

שכבר כתבו כמה גאונים, דבמקום שנהגו לזמר התפילות אין לבטל המנהג. והביא מעשה מחכמי קרפ"ו ששם היה מנהגם לקרות ק"ש בחגים ובמועדים בניגון ובנעימה עפ"י המו"זיקא, ולא רצו חכמי הדור לבטל המנהג.¹²

קהילת פראג: מנהג קהילה זו מוזכר בדברי מהר"ץ חיות בספרו: 'מנחת קנאות' (דף ו, ע"א), וכן מוזכר מספר פעמים בספר 'אלה דברי הברית'. ראשית מוזכר הוא במכתב מבית דינה של עיר זו (עמוד יז):

והמנגנים בקהלנו בכלי זמרים בקבלת שבת, המנהג פה שמחויבים המזמרים להסיר ולסלק מידם כלי זמר חצי שעה קודם ברכו.

12. ערעור על כשרות חלק מההיתרים ההלכתיים שנתנו ברחבי איטליה בכלל, ובקהילות האמורות בפרט, מופיע בשו"ת חת"ס (ה"ו ליקוטים, פ"ז), שם מוצגות עדויות המצביעות על כך כי ייתכן, והיתרים אלו הושגו בדרכים לא כשרות. הלשון שם: "עד שנודמנתי יום א' בבהכ"נ הגדול שבליורנא בתפלת המנחה, ובא אלי איש א' צבוע ומעלי לבושי לבושא דרבנן לישוב אצלי, והיה מספר לי איך תמול שלשום היה הקצין ר' בער הנ"ל אצל למדן א' שאינו ממנין הנ"ל, והשוה אתו שלשים אדומים זהב שיכתוב לו היתר לנגן באורגל בש"ק. וגם לרבות שיקבץ הסכמות, והוא יפרע פרעות על כל חתימה וחתימה ג' אדומים זהב לאפושי גברא ... ולאח"ז חקרתי ודרשתי לדעת מאי הוי עלה, ושמעתי באומרים לי איך הוי ב' אנשים ריקים שהיו בליורנא הא' חוזר על הפתחים והב' ה' מתעסק במו"מ, וחתמו בשכרם בעד ג' אדומים". עוד מוסיף לכתוב בעניין זה שם (סימן צא): "אני כתבתי אז להרב הגאון דטריעט, שיוכיח רבני איטאליע שעמדו לימין המתפרצים והסכימו לספר נו"ץ (-נוגה צדק) שהדפיס התועב הנ"ל בדעסויא, ובנתיים קבלתי תשובה מהרב דטריעט, שהרבנים דשם שהסכימו לא יאות להם התואר רב שאינן בני תורה".

מנהג זה מוזכר גם במכתבו של מהרא"ן שייאר אב"ד קהילת מיינץ (עמוד ה), ובמכתבו של החת"ס (עמוד לא) הכותב:

ומכל מקום אמת שבפראג השיר היה להם בעוגב, גם שנו מהניגון המיוחד להם, אבל בכל שארי בתי כנסיות שבעיר גדולה לאלהים הלזה לא עשו ככה, וגם זו משנתקלקלה שוב לא תקנוהו.

שתי עובדות חשובות נחשפות במכתב זה: בבית כנסת אחד נהגו כן ולא בשאר, ואף בבית כנסת זה 'בשעת הכושר' בטלו מנהג זה ושוב לא חזר למכוננו הראשון.¹³

לאור הדוגמאות הנ"ל יש לדון האם מנהגים אלו יכולים להוות תקדים הלכתי להסתמך עליו בכדי להתיר את השימוש בכלי נגינה, או שמא אין להביא ראיה ממנהגי קהילות הנכונים אך לזמנם ומקומם. שאלה זו צריכה להיבחן לאור העובדה העולה מדברי רוב הפוסקים כי מנהג קהילות אלו הוא חריג ביחס למנהג הרווח בקהילות ישראל, וכדבריו הברורים של הרב עוזיאל בשו"ת 'משפטי עוזיאל' (ה"ח א"ח, י"ח):

וזהו טעמם של אבותינו הקדמונים בכל הדורות ובכל קהילות ישראל בכל פזוריהם, שנמנעו מהכניס כלי זמר בבית הכנסת, וכל שכן הוא שאסור לזמר בהם. וכל המשנה ממנהגם של ראשונים, אינו אלא טועה ומטעה ועתיד ליתן את הדין.

ראוי לציין שרמז בדברי כמה פוסקים שייתכן והיה קיים 'מנהג ארץ ישראל' שהיה מקובל בכלל הקהילות בארץ שאין להשתמש כלל בכלי נגינה. מנהג זה מוזכר בספר 'אלה דברי הברית' (עמ' ג), במכתב רבני העיר פאדובה שבאיטליה: "דבכל ארץ הצבי וכמעט בכל הגולה, אין מנגנים בכלי שיר בשעת התפילה". בספר 'שדי חמד' (ה"ז, מערכת חתן וכלה, אות א, עמוד 7), מעיד על מנהג בין-דתי הרואה בשימוש בכלי נגינה בבתי תפילה פחיתות כבוד וחילות, וייתכן ובמקורו הוא 'מנהג ארץ ישראל' המדובר. לשונו:

כי בעיר הזאת מקפידים הישמעאלים, שלא להביא מנגנים בתוך בית תפילותיהם בשום זמן. והמנהג להוליך הכלה בנבל וכינור, וכשעוברים דרך בית תפלותם פוסקים נגינתם עד שיעברו הרחק מבית תפלותם. כן מקפידים הישמעאלים וגם הנוצרים זולת הקאטוליקי, וזה

13. יש לציין גם למנהג קהילת פרנקפורט המוזכר בדברי מהר"ץ חיות בספרו: 'מנחת קנאות' (דף ו, ע"א), וניכר בדבריו כי מנהג זה קבל גושפנקא הלכתית. וכן למנהג קהילת פאריז, שם היה נהוג השימוש באופן ספציפי בעוגב כמוזכר בשו"ת 'משפטי עוזיאל' (ה"ח א"ח, י"ח): "בשנה החולפת בהיותי בעיר פאריז, נתקלתי בקללה זאת בהכנסי לתומי בביהכ"נ שהיה בו עוגב, ומחיתי על זאת בכל תוקף ובתור מחאה יצאתי מבית הכנסת, לפי שנדמה לי עוגב זה כפסל בהיכל ה'". נראה כי מנהג זה בטל בשלב מסוים, זאת ע"פ תשובה המופיעה בשו"ת 'בית מרדכי' (ח"א, מ"ה) המאוחרת לתשובה הנ"ל. לשונה: "כאן צריך להזכיר בסיפוק רב את החלטת הקונסיסטוריה היא הנהלת הקהילות העבריות בצרפת, להוציא את העוגב מן בית הכנסת הגדול בפריז". הרי כי מנהג זה שהיה רב-שנים ונעשה בהשפעה רפורמית, בוטל כנראה ע"י גורמים רבניים.

נחשב להעדר כבוד. וגם אני ההדיוט איני מניח שינגנו בחצר בית הכנסת כשמביאים הכלה, וכמדומה לי שגם בעיקר "ירושת"ו כן המנהג.

הרי שבסיום דבריו מזכיר שמנהג זה נהוג בירושלים, וייתכן כי משם מקורו. עדויות אלו על מנהג ארץ ישראל, משמעותיות ביחס לדיונינו, שהרי אנו דנים במציאות בעיקר בארץ ישראל, וייתכן כי מנהג המקום לשעה ולדורות הוא שאין להשתמש בכלי נגינה בבית הכנסת ובתפילה.

לאור העבודה כי סך הקהילות בהן נהגו היתר הוא מצומצם, כתב בשו"ת 'מלמד להועיל' (ח"א אר"ה, ט"ז), כי לא ניתן להסתמך על מנהגים אלו כבסיס להיתר רחב בקהילות ישראל. לשונו:

ואין להביא ראיה ממנהג קהלה אחת ולסגור העינים בפני מנהגי שאר קהלות קדושות, שלא ראינו ולא שמענו מנהג כזה עד העת אשר גברה יד המהרסים.

ואע"פ שדבריו נכתבו תחת אווירת המאבק ברפורמה, ניתן ללמוד מהם עיקרון ולפיו לא ניתן להסתמך על מנהגי קהילות כבסיס לנוהג הלכתי אלא רק כאשר הם גורפים בקהילות ישראל. מנהגי קהילות בודדות אינם מהווים ראיה הלכתית. בפרט שיייתכן שנקבעו בזמנים בהם שלטה אווירה רוחנית מסוימת לא בהכרח מיטבית בראיה הלכתית, ובחלוף אותה אווירה חלף אותו מנהג. א"כ לא ניתן להסתמך על מנהג הקהילות הנ"ל בכדי לבסס היתר הלכתי לשימוש בכלי נגינה כיום. ודאי נכון הדבר אם קיים לאורך הדורות מנהג ארץ ישראל כנגד שימוש זה, שאז ודאי קשה עוד יותר להסתמך על מנהגים אלו אליבא דהילכתא.

הדיון ההלכתי לאורן של הלכות צבור

הדיון ההלכתי המוצג כולל מצד אחד שיקולים הלכתיים לאסור את השימוש בכלי נגינה, ומאידך גיסא שיקולים שונים חלקם מבוססים יותר וחלקם פחות אשר יכולים להוות פתח להיתר הלכתי. אכן לא מצאנו בחיפושינו עד היכן שידינו יד כהה משגת אף לא תשובה הלכתית אחת גם לא מדורות אחרונים אשר כתוב בה מפורשות כי השימוש בכלי נגינה מותר להדיא. יתרה מכך, מצאנו בדברי הפוסקים רתיעה ממשית מהיתר כזה. לדוגמא, דברי בעל 'שדי חמד' (ח"ז, מערכת חתן וכלה, אות א, עמוד 7): "ואין רצוני שיקרא שמי בהיתר זה כלל". יש פוסקים שאף נקטו בלשון המורה במיוחד ביחס להיתר כזה, דוגמת דברי שו"ת 'בצל החכמה' (ח"ב, סימן פה), הכותב כי אף תנאי בשעת בניין בית הכנסת לא יועיל להיתר זה. לשונו: "לכן בודאי שהוא אסור בהחלט, ואפילו תנאי דמעיקרא בשעת בנין לא מהני להתיר וכמש"כ, כנלענ"ד נכון".¹⁴ ויש שאף רואים בפסקי ההלכה משנת תקע"ט המובאים בספר 'אלה דברי הברית' שהוזכרו במאמר זה מקור הלכתי מחייב, שאין

14. לשון המורה במיוחד נוקט הרב עוזיאל בשו"ת משפטי עוזיאל (ח"ח או"ח, י"ח), בהתייחסו לעניין העוגב: "ועתה אחים יקרים ואהובים, הנני מבקש אתכם בכל לשון בקשה ותחנה לאמר: הסירו את העוגב הנכר הזה מכל גבולי בית הכנסת, שלא יראה ולא ימצא בו כלל וכלל. ולא תחללו את קדושת בית הכנסת בכלי שיר זה, שהוא זמורת זר בבית ישראל".

לזוז ממנו אף בימינו אחר שנים רבות. לדוגמא, שו"ת 'מנחת יצחק' (ה"ה, צ"ז), בהתייחסו למציאות בקהילת מקסיקו כותב:

הנה לדעתי מן המותר להאריך בזה, כי כל הטענות שלהם לא יזיזו אף זיז כל שהוא מהאיסור הגדול שגזרו הגאוני עולם אשר מימיהם אנו שותים זלה"ה עוד בשנת תקע"ט... ש"מ דעל כלו יצא האיסור מאת משכנות הרועים המה גבורי התורה, ואין לשנות מדבריהם אפילו כמלא נימא.¹⁵

הד יחידי שכן מצאנו בחומה הבצורה של התנגדות הפסיקה הכתובה כלפי ההיתר המוזכר, מופיע בדברי שו"ת 'שרידי אש' (ח"א, ט"ז) הכותב:

מ"מ ירא אני להתיר מאימתו של רבנו שבגולה מרן החת"ס ז"ל... מ"מ לא מלאני לבי להתיר בביהכ"נ אפילו קונצטרים דתיים, ומי שכחו יפה יותר ממני יבוא ויתיר... ואפשר שאין הרבנים מחויבים לריב ולהתקוטט עם ראשי העדה בשביל זה, מאחר שיש מקום להקל בזה מצד הדין.

היחס ההלכתי המורכב לנושא זה נגזר מסוגיות הלכתיות צרופות שהוזכרו במאמר זה, אך גם נגזר מהדיון על היחס ההלכתי לרפורמה ולתופעותיה, שאף הוא עומד בתווך שבין השימוש בכלי נגינה והיתרו ההלכתי. בכך הדיון איננו נשאר רק במישור ההלכתי הצרוף, אלא עובר אף למישור של 'הלכות ציבור'. אך כאן ראוי להדגיש, כי בסיס הדיון הוא במישור ההלכתי נטו ולאחר מכן מצטרפת סוגיה של 'הלכות ציבור', ולא כאותם הסוברים שלפנינו רק דיון במישור של 'הלכות ציבור' וממילא ידם קלה ומהירה להתיר עניין זה ללא כל התלבטות. במישור הציבורי לפנינו סוגיה משמעותית שראשיתה החשש מפני הרפורמה וגרורותיה בימינו, ואחריתה הפתיחות לתופעות דתיות שונות המתחדשות. תופעות שיש הרואים בהן ברכה, ויש הרואים בהן ניצני רפורמה בלבוש רלוונטי. אין ספק שבמישור זה, השאלה הנדונה תהא תלויה בהשקפת עולמו של הפוסק.

אכן ראוי לזכור שאל מול הדיון ההלכתי והציבורי המורכב, עומדת כמיהתם האמתית של רבים להעצמת הפן הרוחני בעבודת ה', דבר מבורך מאין כמותו שאותו יש לעודד. אלא שהשאלה היא האם יש לעודדו בהכרח ע"י השימוש בכלי נגינה בבית הכנסת ובתפילה. בכל מקרה ודאי במישור הציבורי כמיהה זו חייבת להילקח בחשבון ע"י הפוסק הבא לדון בשאלה זו. יראה הפוסק, הרב והמתחנך וישקול הלכתית וציבורית מהי עמדתו בסוגיה זו, להחמיר או להקל בשימוש בכלי נגינה בעבודת ה' בימינו.

15. דברים דומים כתב בשו"ת 'שבט הלוי' (ח"א, כ"ו): "שכל שינוי מדרך רבותינו וממה שהי' מימי קדם אפי' שינוי קל, יש בו משום איסור של ואל תטוש תורת אמיך".

סיכום

א. מאמר זה עוסק בתופעה הצוברת תאוצה במקומותינו של שימוש בכלי נגינה בבית הכנסת בכלל ובשעת התפילה בפרט.

ב. שיקולים הלכתיים לאסור תופעה זו:

1. 'חוקות הגויים' - הטעם הנפוץ בפוסקים לאסור שימוש זה.

2. 'זכר לחורבן' - פוסקים שונים האוסרים מטעם זה, למרות קיומם של שיקולים שונים להקל.

3. 'קלות ראש' - יש פוסקים הרואים בשימוש זה דבר המייצר אווירת 'קלות ראש' האסורה בבית הכנסת.

4. השפעה רוחנית שלילית והפרעה לתפילה - הנגינה מוצגת במספר מקורות כאמצעי בעל השפעה רוחנית שלילית, ומתוך כך יש שאסרו אותה. יש אף המדגישים כי יש בעניין זה פן של הפרעה למהלך התפילה ופגיעה בכוונת המתפללים, ואף בכך די בכדי לאסרה.

ג. שיקולים הלכתיים שונים להתיר תופעה זו:

1. הגדרתה כ'צורך מצווה' מאפשרת למצוא פנים להיתר בטעמים הנ"ל שנאמרו לאסור.

2. השימוש בכלי נגינה במקדש - שמא מהווה הוא תקדים ומקור להיתר. אכן הוצגו מספר טעמים מדוע לא ניתן בהכרח להסתמך על תקדים זה.

3. מנהגי קהילות שונות - יש לדון האם מהווים תקדים ובסיס להיתר הלכתי, זאת למרות שמנהגי רוב הקהילות ואולי אף 'מנהג ארץ ישראל' לאסור את השימוש הנדון.

ד. הדיון ההלכתי לאורן של הלכות ציבור:

הדיון במאמר זה ראשיתו דיון הלכתי צרוף ואחריתו דיון שעיקרו 'הלכות ציבור'. הדיון הציבורי ראשיתו ביחס לרפורמה בהווה, ואחריתו עיסוק בשאלות משמעותיות של פתיחות וסגירות כלפי תופעות שונות המתחדשות בעבודת ה'. על כל אלה, יש לתת מקום משמעותי ביותר לכמיהה הרוחנית המתחזקת בעבודת ה' ולא לכלא אותה רוחנית, אלא לכוונה לכלי ביטוי אשר קבילים מבחינה הלכתית אצל הפוסק הבא לדון בעניין זה, בין אם זה ע"י שימוש בכלי נגינה, ובין אם זה בדרכים אחרות.